

Olga Barbasiewicz
Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych PAN

MODERNIZACJA TRADYCYJNYCH RÓL SPOŁECZNYCH Kobiet w Japonii

ABSTRAKT

Celem niniejszego artykułu jest zilustrowanie zmian jakie miały miejsce w Japonii po II Wojnie Światowej, ze szczególnym uwzględnieniem przelomu wieków i obecnej sytuacji. Z tego względu tekst ten można traktować jako wkład w dalszą, pogłębioną analizę badań ogniskujących się wokół aktualnej pozycji kobiet w Japonii. Jako punkt odniesienia prowadzonej analizy przyjęto zagadnienia demograficzne i kwestię równości płci oraz nierówności zawodowe.

Słowa kluczowe: Japonia, równość kobiet i mężczyzn, nierówności na rynku pracy

ABSTRACT

The aim of this article is to show the changes that have taken place in Japanese society after World War II, with particular emphasis on the 21st century and the present situation. Therefore, this article is a sketch of the situation in contemporary Japan and contribution to the further analysis of the various research issues related to the position and situation of women in Japan. Demographic, gender equality and professional dimensions will be taken into consideration.

Keywords: Japan, equality of women and man, gender, market place

Wprowadzenie

Japonia jest krajem, którego obywatelki są postrzegane stereotypowo jako uległe, ciche i stawiające przed swoimi potrzebami potrzeby bliskich, ze szczególnym uwzględnieniem mężczyzn. Takie spojrzenie na Japonki wynika między innymi z przedwojennego charakteru Kraju Kwitnącej Wiśni, w którym przestrzeganie ładu społecznego gwarantowały założenia systemu filozoficznego, jakim był konfucjanizm. Ten wywodzący się z Chin nurt intelektualny został wdrożony w Japonii szczególnie w okresie Odnowy Meiji¹ i obowiązywał aż do zakończenia II wojny światowej. Można go zatem określić mianem systemu filozoficznego kształtującego tradycyjne role społeczne, pełnione przez obywateli Japonii. Ich modernizacja rozpoczęła się wraz z przegraną przez Japończyków wojną i wdrażaniem reform przygotowanych przez amerykańskiego okupanta w okresie tuż po wojnie. Dlatego nadrzędnym celem niniejszego artykułu jest ukazanie zmian, jakie zaszły w japońskim społeczeństwie po II wojnie światowej, ze szczególnym uwzględnieniem XXI wieku i sytuacji współczesnej. W związku z tym artykuł ten jest szkicem sytuacji w Japonii XXI wieku i przyczynkiem do dalszej analizy poszczególnych problemów badawczych związanych z pozycją i sytuacją kobiet w kraju Kwitnącej Wiśni

¹ Termin „Odnowa Meiji” stosuję za Ewą Pałasz-Rutkowską i Katarzyną Starecką dla określenia japońskiego terminu *ishin* (*Meijiishin*), oznaczającego wprowadzenie nowego, odnowę w znaczeniu robienia od nowa, w nowym kształcie, unowocześniania [Zob. Pałasz-Rutkowska, Starecka, 2004: 33].

Tradycyjna rola japońskiej kobiety

Jak zostało wspomniane we wprowadzeniu, na miejsce zajmowane w społeczeństwie przez kobiety wpłynął konfucjanizm. Pomimo różnic kulturowych między Japonią a innymi krajami Azji Wschodniej, według filozofii konfucjańskiej, rola kobiety w każdym z dalekowschodnich społeczeństw wyglądała podobnie i związana była z domem (w języku chińskim określanym mianem *jia*, natomiast w języku japońskim *ie*). Wpisywała się ona w zhierarchizowane społeczeństwo japońskie i ograniczała się do zarządzania domostwem i wychowywanie dzieci.

Jednakże, patrząc na problem z perspektywy historycznej, przed powstaniem w Japonii systemu władzy określanego jako *siogunat*, kobiety mogły pełnić funkcję głowy rodziny, gdy zabrakło mężczyzny, czy też brać udział w wyborach przeprowadzanych w miejscowościach, w których mieszkały i posiadały majątek, co znacząco odbiegało od praw, jakie posiadały kobiety w Europie [Barbasiewicz, 2013: 83].

Wraz ze stopniowym wdrażaniem filozofii konfucjańskiej w japońskim społeczeństwie, począwszy od przejęcia władzy przez wojskowych w XVII wieku, poprzez okres Odnowy Meiji, aż do zakończenia II wojny światowej, rozpoczął się moment wdrażania wzorca Japonki, określanego mianem *ryōsaikenbo*, czyli dobrej żony i mądrej matki. Kobieta miała za zadanie osiąść wszystkie umiejętności pomocne w prowadzeniu gospodarstwa domowego, jak również przygotować dzieci do ról, jakie mają pełnić w przyszłości w społeczeństwie, odpowiednio chłopców i dziewczynki.

Początki reformowania ról społecznych

Sytuację kobiet zmieniła okupacja amerykańska, która nastąpiła po kapitulacji Japonii we wrześniu 1945 roku. W powojennej konstytucji zagwarantowano równość płci, co było przyczynkiem do rozpoczęcia modernizacji tradycyjnych ról, czyli tych ukształtowanych poprzez wdrażanie norm konfucjańskich w japońskim społeczeństwie.

Artykuł 24 konstytucji, zawarty w rozdziale III noszącym tytuł *Prawa i obowiązki narodu*, zakłada: *Małżeństwo opiera się na obopólnej, zgodnej wyrażonej, woli kobiety i mężczyzny, a warunkiem jego istnienia jest współdziałanie męża i żony przy zachowaniu równości ich praw.*

W zakresie wyboru małżonka, praw majątkowych, dziedziczenia, wyboru miejsca zamieszkania, rozwodu oraz innych spraw dotyczących małżeństwa i rodziny ustany będą miały na względzie godność jednostki ludzkiej oraz zasadniczą równość płci [Konstytucja Japonii, 2014: 63].

Jednakże silne przyzwyczajenia wyniesione z okresy przedwojennego, jak również skupienie się na podnoszeniu Japonii ze zgliszczy wojennych oraz późniejszym rozwoju gospodarczym kraju, nie oddawały założeniom zawartym w tym artykule nowej konstytucji takiego obrazu społecznego, jak można byłoby się tego spodziewać, patrząc z perspektywy kultur zachodnich.

Choć w latach 80. XX wieku mówiono już o zmianie ról społecznych, były one jeszcze załączkiem tego, co oczekują kobiety w XXI wieku. W 1982 roku pracowało już 34% kobiet, chociaż nadal najbardziej pożądanym modelem była rodzina, w której kobieta pełni funkcję dobrej żony i mądrej matki [Newcomb, 30.12.1982]. W 1982 roku Amelia Newcomb przytaczała dane, które świadczyły o dużym tempie zmian. 57% pracujących kobiet pozostawało w tamtych latach w związku małżeńskim, a liczba ta zwiększyła się ponad dwukrotnie w ciągu 10 lat, natomiast na początku lat 80. z pracy rezygnowało ze względu na ciążę bądź poród około 22% kobiet w porównaniu z 50%, na które wskazywały dane z 15 lat wcześniej [ibidem].

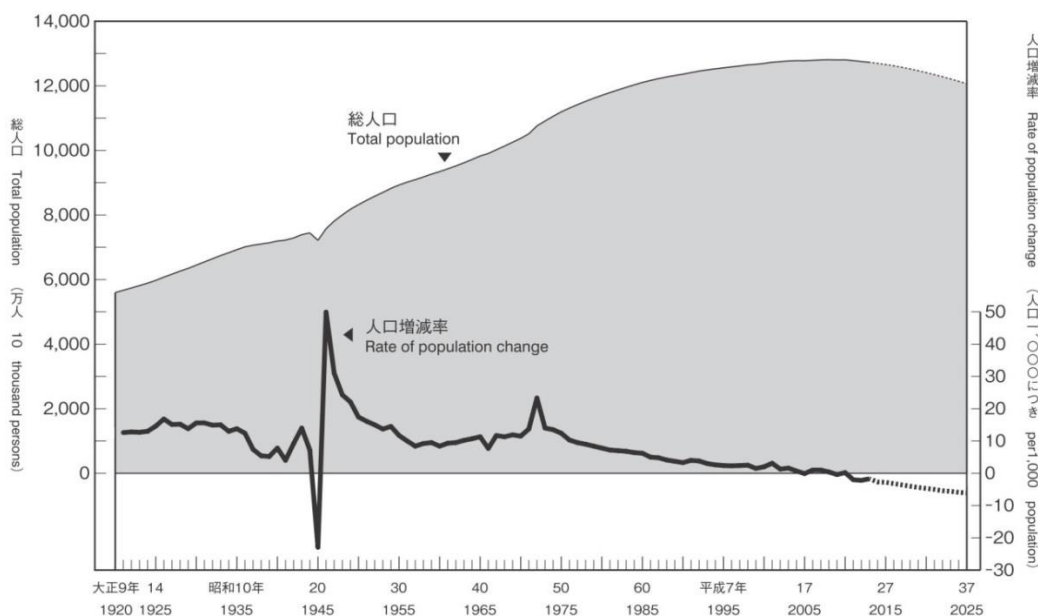
Dzietność

W porównaniu z okresem przed II wojną światową dzietność Japonek spadła o połowę. Podczas gdy jeszcze w 1940 roku na świat przyszło przeszło 2 miliony dzieci, w 2012 roku Japonki urodziły nieco ponad 1 milion potomków². Zmianie uległ również wiek matek. W obecnym stuleciu najwięcej rodzących było w wieku 30–34 lata³. Liczba dzieci przypadających na kobietę zatrzymała się na poziomie 1,4, w związku z czym w 2014 roku przyrost naturalny w Japonii uplasował się z wynikiem $-0,17\%$ ⁴, co stwarza poważne obawy co do przyszłości Kraju Kwitnącej Wiśni.

W skali światowej sytuacja Japonii wygląda jak na poniższym wykresie, czyli zbliża się do utraty populacji podobnej do tej, jaka miała miejsce w latach 30., kiedy toczyła wojny na Dalekim Wschodzie. Aczkolwiek w przeciwieństwie do czasów konfliktów zbrojnych, obecnie nie ma nadziei na nagły wzrost liczby urodzin, jak to miało miejsce w drugiej połowie lat 40.

Wykres 1. Zmiany w przyroście naturalnym Japonii na tle światowej populacji⁵

図 2-1 総人口の推移 GROWTH OF POPULATION

第2-1及び2-2表参照。See Table 2-1 and 2-2.

Polityka rządu Japonii w XXI wieku wobec równości płci

W XXI wieku rząd Japonii, na czele z premierem Abe Shinzō, rozpoczął proces dążący do zrównania statusu kobiet w społeczeństwie Kraju Kwitnącej Wiśni. W 2013 roku, podczas przemówienia wygłoszonego w trakcie 68 sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ, zwrócił uwagę na teorię *womenomics* w kontekście konieczności odbudowania pozycji Japonii na scenie międzynarodowej. Premier Japonii przypomniał, że hasło to odnosi się do sytuacji, w której

²Live Births And Live Birth Rates By Age Group Of Mother (1925--2012), Japan Statistical Yearbook, Chapter 2 Population and Households, <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/1431-02.htm> (5.07.2015).

³Ibidem.

⁴World Economic Forum, Japan, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/economies/#economy=JPN> (27.07.2015).

⁵Statistics Bureau of Japan <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/pdf/z02-1.pdf> (29.07.2015).

promowany jest udział kobiet w społeczeństwie, dzięki czemu tempo wzrostu gospodarczego staje się szybsze⁶. Abe argumentował swoje zamierzenia w następujący sposób:

Tworzenie środowiska, w którym wygodnie jest kobietom pracować oraz dającego szansę kobietom na podejmowanie zatrudnienia, nie jest już kwestią wyboru dla Japonii. Jest to raczej kwestia największej pilności. Deklarując mój zamiar stworzenia „społeczeństwa, w którym kobiety błyszczą”, pracuję nad zmianą struktur państwowych Japonii⁷.

Japoński rząd uczynił *womenomics* częścią priorytetów swoich działań dyplomatycznych. Do priorytetów działalności Ministerstwa Spraw Zagranicznych w kwestii kobiet na świecie zaliczone zostały trzy zadania:

- 1) Ułatwienie kobietom podjęcia aktywnej roli/uczestnictwa w życiu społecznym i równouprawnienie kobiet;
- 2) Wzmocnienie wysiłków Japonii podejmowanych w zakresie ochrony zdrowia kobiet oraz uczynienie jej częścią strategii japońskiej dyplomacji na rzecz promocji zdrowia;
- 3) Wspieranie udziału kobiet i ochrona ich praw w obszarze pokoju i bezpieczeństwa⁸.

Priorytety te ukazują fakt, że Japończycy podjęli się zadania nie tylko reformacji ról społecznych we własnym społeczeństwie, ale również wdrażanie na świecie kwestii równouprawnienia, niebędącego pojęciem wywodzącym się z dalekowschodniego systemu norm i wartości, a związanego z założeniami zachodniego pojmowania kwestii praw człowieka.

Wewnątrz krajowe działania na rzecz *womenomics* potwierdziła 8 marca 2015 roku Arimura Haruko, wiceminister ds. równouprawnienia. W swoim przemówieniu z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet wspomniała, że jednym z najważniejszych wątków japońskiej polityki jest realizacja programu „Społeczeństwa, w którym kobiety błyszczą”, poprzez stworzenie społeczeństwa, w którym wszystkie kobiety mogą odegrać czynną rolę w domu, w swoich społecznościach, jak również w ich miejscu pracy, stosownie do ich indywidualnych chęci i możliwości⁹.

Opinia społeczna zaczęła przytaczać termin *womenomics* na określenie działań Abe, nawiązując jednocześnie do działań szefa rządu w sferze gospodarki, określanymi mianem *abonomics*, czyli strategii reform gospodarczych, które od 2012 roku pragnie realizować premier. Do zmian w Japonii ma doprowadzić również przeobrażenie ról społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem kobiet, które jak zostało wspomniane wcześniej, mają zablysnąć m.in. na japońskim rynku pracy i w polityce.

Problemy dotyczące kobiety w Japonii

Kiedy w grudniu 2012 roku do władzy ponownie doszedł Abe Shinzō, Japonia w rankingu *Global Gender Gap Index* plasowała się na 101 miejscu, co wzbudzało niepokój badawczy problemu¹⁰.

⁶Address By Prime Minister Shinzo Abe, At The Sixty-Eighth Session Of The General Assembly Of The United Nations, Thursday, September 26, 2013, http://Japan.Kantei.Go.Jp/96_Abe/Statement/201309/26generaldebate_E.Html (17.07.2015).

⁷Ibidem.

⁸*Japan's Initiative regarding Women's Empowerment and Gender Equality*, <http://www.mofa.go.jp/files/000016518.pdf> (17.07.2015).

⁹Przemówienie Arimury Haruka z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet, 8 marca 2015, <http://www.gender.go.jp/public/report/2014/2015030601.html> (17.07.2015).

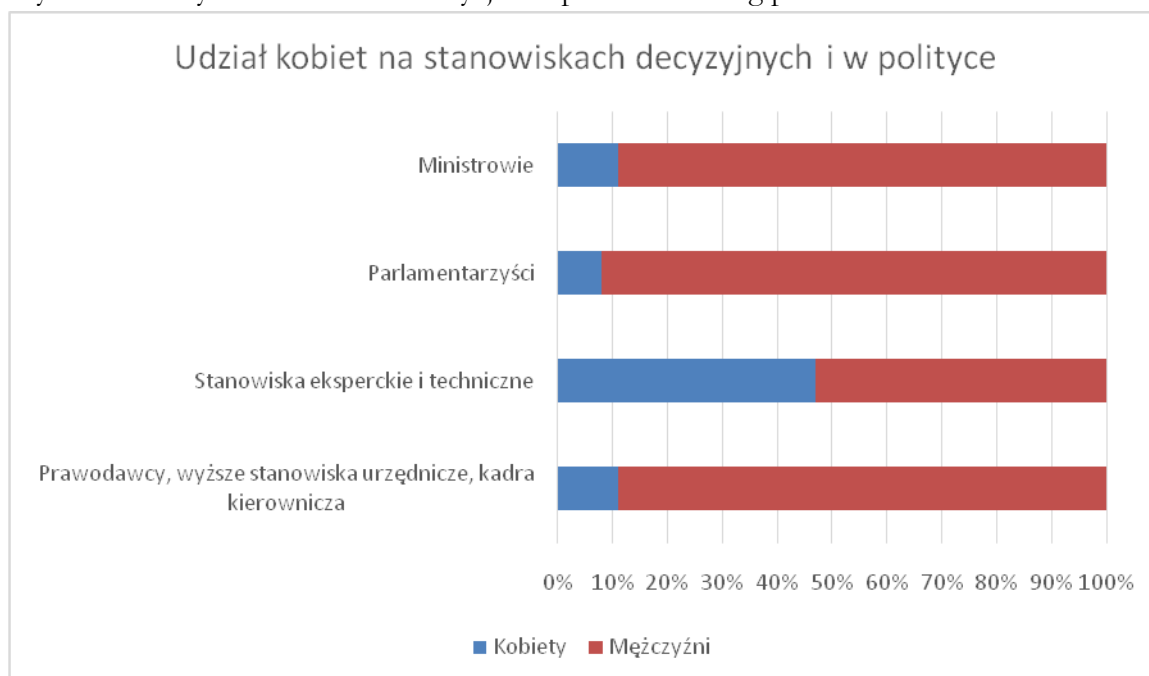
¹⁰Zob. Brigitte Steger, Angelika Koch, *Manga Girl seeks Herbivore Boy. Studying Japanese Gender at Cambridge*, Lit Verlag, Munster 2013, s. 7.

Jednakże w 2013 roku Japonia spadła na jeszcze niższą pozycję – 105¹¹, aby w 2014 znaleźć się na 104. pozycji¹².

W Japonii kobiety posiadają te same prawa co mężczyźni w zakresie świadczeń zdrowotnych i edukacji¹³. Jednakże, kiedy wziąć pod uwagę kwestie zawodowe i polityczne, w Japonii występuje duże zniekształcenie w dostępności niektórych pozycji dla kobiet w porównaniu do sytuacji mężczyzn.

Podczas gdy kobiety posiadają w miarę wyrównane szanse przy podejmowaniu stanowisk eksperckich i wymagających specjalistycznej wiedzy technicznej, tak wśród kadr kierowniczych procent kobiet wynosi zaledwie 1/10 stosunku względem mężczyzn. Jeszcze gorzej statystyki ukazują sytuację w polityce. W ostatnich 50 latach żadna kobieta nie była szefem rządu, a funkcję ministerialną pełni tylko 11% pań. W parlamencie jest natomiast zaledwie 8% kobiet, co stawia Japonię na 126 pozycji wśród 142 krajów.

Wykres 2. Polityczne stanowiska decyzyjne w podziale według płci

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *World gender gap index 2013*

W związku z powyższym założenia premiera Abe zupełnie nie pokrywają się z rzeczywistością drugiego roku jego rządów. Jednocześnie slogany głoszone przez partię rządzącą, mające na celu stworzenie społeczeństwa w którym kobiety mają ważną rolę do spełnienia, kontrastują z rzeczywistością, która dotyka przeciętnych Japończyków (Japonki).

W 2014 roku uwagę światowej opinii przykuło pojawienie się w japońskiej nomenklaturze określenia na prześladowanie macierzyństwa (jap. *matabara* – ang. *Maternity harassment*). Odnosi się on do utrudniania wypełniania zadań na zajmowanym stanowisku, bądź uniemożliwianie podjęcia pracy ze względu na planowane macierzyństwo lub ze względu na posiadanie dzieci.

¹¹ *World gender gap index 2013: see how countries compare*

<http://www.theguardian.com/news/datablog/2013/oct/25/world-gender-gap-index-2013-countries-compare-iceland-uk#data> (27.07.2015).

¹² World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/rankings/> (27.07.2015).

¹³ World Economic Forum, Japan..., op.cit.

Istotność tego problemu potwierdziło przyznanie w 2015 roku International Woman of Courage Award dla Japonki, Osakabe Sayaki. Kobieta po powrocie do pracy, gdy nie udało jej się donosić ciąży, usłyszała pytanie, czy ma zamiar ponownie uprawiać seks¹⁴.

W wygłoszonym przy okazji wręczania nagród przemówieniu Heather Higginbottom, Zastępca Sekretarza Stanu ds. zarządzania i zasobów, oświadczyła:

W wielu japońskich zakładach pracy kobiety w ciąży stają pod presją rezygnacji wywieranej przez ich kolegów, co określane jest terminem matabara lub określane mianem prześladowania macierzyństwa. Sayaka Osakabe doświadczyła tego nękania, w wyniku czego doznała dwóch poronień. Od tego czasu tworzy dzieło swojego życia, aby upewnić się, że żadna kobieta nie jest zmuszona do wyboru własnego zdrowia i rodziny w zamian za własną karierę. Sayaka podjęła kroki prawne, a przez założenie Matabara Network mogła pomóc innym kobietom, które doświadczyły tego samego. W ubiegłym roku Sayaka pomogła wygrać przełomowy proces, toczony przed japońskim sądem najwyższym. A dzisiaj japoński rząd ogłosił, że zwalnianie kobiet wyłącznie dlatego, że są w ciąży, jest nielegalne.

Oprócz wywoływania zmian prawnych Sayaka wywołała zmiany kulturowe, jak również zmieniła dialog prowadzony wokół roli kobiet w rynku pracy. Sayaka zauważa, że jest to wierzchołek góry lodowej. Jej prawdziwym celem jest zmiana środowiska pracy dla wszystkich pracowników w Japonii.

Za postawę przeciwną dyskryminacji i bycie przyczynkiem dla reform umożliwiających pełne uczestnictwo kobiet w japońskiej gospodarce czcimy Sayakę Osakabe jako odważną kobietę¹⁵.

Słowa, które wygłosiła przedstawicielka rządu Stanów Zjednoczonych, mają ogromne znaczenie dla analizy sytuacji kobiet w Japonii i zmian jakie są ich udziałem. Zwrócenie uwagi na kontekst ewolucji kulturowej, jaka ma miejsce w Japonii w XXI wieku, jest istotne, tym bardziej że kobiety tradycyjnie nie podejmowały działań sprzecznych z wolą osób stojących wyżej w hierarchii. Sprzeciwienie się woli zwierzchnika w przypadku Osakabe doprowadziło do „lawiny” zdarzeń, które miały swój punkt kulminacyjny w zmianie prawodawstwa.

Działania Osakabe, zauważone przez światowych specjalistów zajmujących się kwestiami nierównego traktowania kobiet, przykuwają uwagę, tym bardziej, że są niezgodne z wartościami wyznawanymi przez społeczeństwo Japonii, a wywodzącymi się m.in. z filozofii konfucjańskiej, takimi jak bunt czy brak akceptacji decyzji zwierzchnika. Wartości te, odsunięte w oficjalnej narracji powojennej polityki czy kultury, były wciąż żywe w drugiej połowie XX wieku. Szczególnie w przypadku sytuacji kobiet zajmujących miejsce pań domu w czasach, gdy japońska gospodarka rozwijała się w tempie błyskawicznym. Zmiana, która ma obecnie miejsce, dokonała się więc w przeciągu jednego pokolenia i ma silny wpływ na tworzone przeobrażenia polityczne na japońskiej scenie. Jest ona szczególnie interesująca w przypadku zestawienia tempa procesu zmian w legislaturze oraz w sferze społecznych norm.

Kwestia Osakabe jest również interesująca z punktu widzenia japońskiej polityki zagranicznej. Oto bowiem obywatelka kraju, którego jednym z dyplomatycznych priorytetów jest szerzenie równouprawnienia kobiet i mężczyzn, otrzymuje nagrodę za walkę z dyskryminacją we własnym kraju. Ponadto nagroda ta jest przyznawana przez naród, z którym Japonia jest związana

¹⁴AyaiTomisawa, *Women fight maternity harassment in the shadow of 'Abenomics'*, „The Japan Times”, http://www.japantimes.co.jp/news/2014/09/25/national/women-fight-maternity-harassment-shadowabenomics/#.VcHdU_IHZfV (28.07.2015).

¹⁵Remarks at the International Women of Courage Ceremony, <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2015/03/238629.htm> (29.07.2015).

nierozerwalnymi więzami sojuszu i którego wpływ na politykę zagraniczną Japonii jest ogromny. Stany Zjednoczone pokazały poprzez ten fakt problemy wewnętrzne Japonii, a jednocześnie nagroda ta przyczyniła się do zmiany legislatury w Kraju Kwitnącej Wiśni i zwrócenia uwagi na problemy, z którymi spotykają się Japonki i które są reminiscencjami dawnych układów społecznych.

Podsumowanie

Pomimo że światowa opinia publiczna zwraca uwagę na nierówności w traktowaniu kobiet i mężczyzn w Japonii, jak miało to miejsce w przypadku przyznania nagrody dla Osakabe Sayaki, ważne jest zwrócenie uwagi na całokształt zmian społecznych, które nastąpiły w Kraju Kwitnącej Wiśni po II wojnie światowej. Narzucona przez zachodnie mocarstwo konstytucja wprowadziła do japońskiego społeczeństwa nowe normy społeczne, jak również zagwarantowała równość płci. Zmiany wśród mieszkańców Japonii nastąpiły stosunkowo szybko, bo w ciągu jednego pokolenia. Jednakże gwałtowna zmiana w udziale kobiet na rynku pracy nastąpiła po krachu na japońskiej giełdzie w 1989 roku. Stało się tak dlatego, iż dotychczasowa prosperita pozwalała na utrzymywanie tradycyjnego modelu rodziny, ze względu na wystarczające zarobki mężczyzn.

Treść tego artykułu można podsumować tezą, że Japonii niezbędna jest modernizacja tradycyjnych ról społecznych dla zapewnienia rozwoju gospodarczego i budowania nowoczesnego społeczeństwa, co wydaje się być procesem trudnym, aczkolwiek koniecznym, co da się zauważyć z realizowanych w ogromnym tempie działań obecnego rządu. Niemniej jednak, pomimo wskazania w artykule problemów, z którymi spotykają się mieszkanki Japonii, warto zwrócić uwagę, że przyrost naturalny w Japonii nadal jest wyższy niż w Polsce, a tempo wdrażania nowych aktów prawnych dotyczących praw kobiet na rynku pracy wydaje się być szybsze niż w kraju nad Wisłą. Pozwala to na nobilitację działań Japończyków wywodzących swoje wzorce kulturowe m.in. z filozofii konfucjańskiej, tak różnej od norm i wartości europejskich, rzutujących na społeczeństwo polskie. Niemniej jednak, reasumując powyższe rozwiązania, stwierdzić należy, że ostatnie dwa lata są kluczowe dla zmian tradycyjnych modeli społecznych w Japonii i warte obserwacji są kolejne reformy wdrażane przez rząd premiera Abe.

Bibliografia

- Address by Prime Minister Shinzo Abe, at The Sixty-Eighth Session of The General Assembly of The United Nations, Thursday, September 26, 2013, http://japan.kantei.go.jp/96_abe/statement/201309/26generaldebate_e.html (17.07.2015).
- Barbasiewicz O. (2013), *Kobiety w Japonii. Wschodnie wzorce – zachodnie sny*, [w:] O. Barbasiewicz, B. Kowalczyk (red.), *Japonia – Niedokończony obraz. Wybrane aspekty kultury japońskiej w oczach migrantów z Polski*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Japan's Initiative regarding Women's Empowerment and Gender Equality*, <http://www.mofa.go.jp/files/000016518.pdf> (17.07.2015)
- Konstytucja Japonii*, Biblioteka Sejmowa, Konstytucje Świata, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Live Births And Live Birth Rates By Age Group Of Mother (1925--2012)*, Japan Statistical Yearbook, Chapter 2 Population and Households, <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/1431-02.htm> (5.07.2015)

- Newcomb A.A., *Traditional role of Japanese women changing in the '80's*, 30.12.82, <http://www.csmonitor.com/1982/1230/123009.html> (20.07.2015)
- Pałasz-Rutkowska E., Starecka K. (2004), *Japonia*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Przemówienie Arimury Haruka z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet, 8 marca 2015, <http://www.gender.go.jp/public/report/2014/2015030601.html> (17.07.2015)
- Remarks at the International Women of Courage Ceremony, <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2015/03/238629.htm> (29.07.2015)
- Statistics Bureau of Japan <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/pdf/z02-1.pdf> (29.07.2015)
- Steger B., Koch A. (2013), *Manga Girl seeks Herbivore Boy. Studying Japanese Gender at Cambridge*, Lit Verlag, Munster 2013.
- Tomisawa A., *Women fight maternity harassment in the shadow of 'Abenomics'*, „The Japan Times”, http://www.japantimes.co.jp/news/2014/09/25/national/women-fight-maternity-harassment-shadow-abenomics/#.VcHdU_IHZfV (28.07.2015)
- World Economic Forum, Japan, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/economies/#economy=JPN>
- World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/rankings/> (27.07.2015)
- World gender gap index 2013: see how countries compare <http://www.theguardian.com/news/datablog/2013/oct/25/world-gender-gap-index-2013-countries-compare-iceland-uk#data> (27.07.2015)